

Rüdiger Ritter

ORCID: 0000-0001-5909-8733
(Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków)

WIELKA HISTORIA W SOCZEWCE. FENOMEN MACZKOWA (1945–1948) I JEGO UPAMIĘTNIE NIE W CENTRUM DOKUMENTACJI I SPOTKAŃ HAREN/MACZKÓW W NIEMCZECH

A GREAT HISTORY THROUGH A LENS:
THE PHENOMENON OF MACZKÓW (1945–1948) AND
ITS COMMEMORATION AT THE HAREN/MACZKÓW
DOCUMENTATION AND MEETING CENTRE IN GERMANY

STRESZCZENIE

Na północnym zachodzie Niemiec (w powiecie Emsland, w hrabstwie Bentheim i w częściach Fryzji Wschodniej) po zakończeniu II wojny światowej 1. Dywizja Pancerna gen. Stanisława Maczka przejęła zadanie opieki głównie nad Polakami (Displaced Persons), którzy nie mogli lub nie chcieli powrócić do kraju. Aby zapewnić im dach nad głową, zarekwirowano niemieckie mieszkania i przekazano je Polakom. W przeciwieństwie do innych miejscowości w regionie, gdzie ewakuowano jedynie poszczególne dzielnice, Haren musiała opuścić cała ludność niemiecka. Osiedlono w nim około 5 tys. Polaków, którzy przemianowali miasto na Maczków i zorganizowali wzorcowe osiedle z polską administracją cywilną.

W artykule pokrótce opisano ww. wydarzenia, a następnie skupiono się na zmianach w postrzeganiu fenomenu Maczkowa: od tabuizowania jego dziejów po ich opracowanie w powstałym Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków. Omówiono również najważniejsze zbiory źródeł i cyfrowe kopie, z którymi można zapoznać się na miejscu.

Słowa kluczowe: Displaced Persons, dipisi, Maczków, Haren, maczkowcy, stosunki polsko-niemieckie, kultura pamięci, tradycja archiwalna.

ABSTRACT

After the end of World War II, in north-western Germany (in the district of Emsland, in Bentheim county, and in parts of East Frisia, also called East Friesland), General Stanisław Maczek's 1st Armoured Division took over the task of caring for displaced persons (DPs), mainly Poles who could not or did not want to return to their country. In order to provide them with shelter, German flats were requisitioned and assigned to Poles. Unlike other towns in the region, where only individual districts were evacuated, the entire German population of Haren had to leave. About 5,000 Poles relocated there, renamed the town Maczków, and organised a model settlement with a Polish civil administration.

The article briefly describes the above-mentioned events and then focuses on changes in the perception of the Maczków phenomenon: from its history which turned into a taboo to its documentation at the newly established Documentation and Meeting Center Haren/Maczków. It also discusses the most important collections of sources and digital copies that can be viewed on site.

Keywords: Displaced Persons, DPs, Maczków, Haren, Maczkowcy [Polish residents of Maczków], Polish-German relations, culture of remembrance, archival tradition.

o II wojnie światowej północno-zachodnie Niemcy były administrowane przez wojska brytyjskie, kanadyjskie, a także polskie. Tym ostatnim przydzielono dużą część tego regionu jako obszar operacyjny przeznaczony do realizacji zadań okupacyjnych¹. Polskie oddziały miały m.in. zapewniać opiekę dipisom (Displaced Persons)², którzy pozostali na tym terenie po zakończeniu konfliktu. Zgodnie z definicją aliantów były to wszystkie osoby, które w wyniku działań wojennych musiały opuścić swoje domy, np. wyzwoleni jeńcy wojenni i więźniowie obozów koncentracyjnych czy dawni robotnicy przymusowi. Dipisi z krajów Europy Zachodniej bezzwłocznie byli repatriowani do swoich krajów pochodzenia. Równie szybko – pod naciskiem Stalina oraz przy aprobacie i wsparciu zachodnich aliantów – do swojej ojczyzny wrócili sowieccy dipisi, aczkolwiek często wbrew swojej woli³. W związku z tym Polacy wkrótce stali się największą pod względem liczebności narodowością w Niemczech. Nowy polski rząd nie potrafił w pełni zrealizować planu repatriacyjnego, polegającego na ściągnięciu wszystkich swoich obywateli do odbudowującego się kraju⁴. Wielu z nich nie wierzyło bowiem w obietnice dotyczące dobrych warunków osiedlenia, a część obawiała się represji po powrocie do komunistycznej Polski. Kiedy usłyszeli, że północno-zachodnie Niemcy są administrowane przez polską jednostkę wojskową, wielu polskich przesiedleńców z innych części Niemiec próbowało dostać się na teren działań 1. Polskiej Dywizji Pancerniej. Wszystko to przyczyniło się do tego, że liczba polskich dipisów w tej części

¹ J. Rydel, „Polska okupacja” w *północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.

² Termin „Displaced Persons” był początkowo używany przede wszystkim przez administrację alianckie. Niemcy mówili o „Verschleppte”, a Polacy o „wysiedleńcach”. Dopiero w ostatnich czasach pojęcie to stało się kategorią badawczą. Zob. M. Wyman, *DPs: Europe's Displaced Persons, 1945–1951*, Ithaca 1998.

³ A. Holian, *Between National Socialism and Soviet Communism. Displaced Persons in Postwar Germany*, Ann Arbor 2021.

⁴ J. Wróbel, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009.

Wjazd do Maczkowa od zachodu w kierunku Lange Straße / ul. Kopernika, maj 1945 r. Z przodu niemiecka tablica miejscowości, za nią tablica „Lwów”. Fot. Marian Walentynowicz. IPMS

Niemiec nie malała, a wręcz przeciwnie – szybko rosła⁵. Pod koniec wojny w samym Emsland⁶ mieszkało ich około 40 tys. Później, gdy polska jednostka wojskowa przejęła obowiązki okupacyjne w tej części kraju, Polaków było jeszcze więcej.

Aby zapewnić dach nad głową dla tak dużej grupy osób, niedawno wyzwolone obozy w powiecie Emsland (tzw. Emslandlager⁷) zostały prowizorycznie naprawione i przekształcone w ośrodki dla dipisów. Wkrótce jednak zabrakło w nich miejsca, dlatego w maju 1945 r. zaczęto rekwirować niemieckie mieszkania i przekazywać je Polakom.

⁵ Zagadnienie światowej migracji powojennej – długo zaniedbywane przez naukowców – ostatnio zyskuje coraz większą uwagę. Przykładem tego jest najnowsza publikacja dotycząca polskich dipisów: K. Nowak, *Kingdom of Barracks. Polish Displaced Persons in Allied-Occupied Germany and Austria*, London – Chicago 2023.

⁶ Emsland (dosłownie: „Ziemia nad Ems”) to obszar w północno-zachodnich Niemczech, położony na granicy z Holandią. Składa się z kilku historycznych regionów. Chociaż jednostką administracyjną stał się dopiero w 1977 r. wraz z utworzeniem dystryktu Emsland (Landkreis Emsland), nazwa Emsland była używana w odniesieniu do tego terenu od niepamiętnych czasów. Emsland jest tradycyjnie katolicki, co stanowi wyjątek w protestanckich północnych terenach Niemiec. Do lat pięćdziesiątych XX w. region ten był jednym z najbiedniejszych w Niemczech. Potem – dzięki uprawie torfów oraz inwestycjom i modernizacji przemysłu – powstał prężnie funkcjonujący obszar gospodarczy. Największymi miastami w regionie wiejskim są Lingen, Papenburg, Meppen i Haren.

⁷ Obozy w Emsland (Emslandlager) – kompleks składający się łącznie z 15 obozów dla więźniów kryminalnych, obozów koncentracyjnych i obozów jenieckich; położone w północno-zachodnich Niemczech, przy granicy z Holandią. Ówczesne biedne i strukturalnie słabe Emsland dobrze się nadawało do umieszczania dużej liczby więźniów w obozach, nie przyciągając przy tym uwagi opinii publicznej. *Hölle im Moor. Die Emslandlager 1933–1945*, red. B. Faulenbach, A. Kaltofen, Göttingen 2017.

Dowódca 1. Dywizji Pancerniej gen. bryg. Stanisław Maczek (z prawej), 1944 r.
AIPN, 2602/1584, t. 1

Pierwszy apel w obozie jenieckim dla kobiet w Oberlangen wyzwolonym przez żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej. Raport pplk. Stanisławowi Koszutskiemu składa por. Maria Irena Mileska ps. „Jaga”, 12 IV 1945 r. AIPN, 3146/77

Wejście do budynku polskiej administracji miejskiej przy Kirchstraße / ul. 1. Dywizji Pancerniej. POSK

Dwie perspektywy

W tym okresie pojawiły się dwa diametralnie różne spojrzenia na Haren:

1. Dla Niemców ewakuacja była szokiem, a „polski okres” przedłużającą się katastrofą. Na początku liczone na powrót do domu w ciągu kilku tygodni, najdalej do Bożego Narodzenia, jednak przymusowe opuszczenie miasta ostatecznie trwało pełne trzy lata. Oznaczało to dla Niemców zakwaterowanie w stodołach, na strychach lub w szopach, utratę pracy i środków do życia w wyniku konfiskaty gospodarstw rolnych lub zakładów rzemieślniczych, rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych z powodu nieodpowiednich warunków higienicznych. Wszystko to było postrzegane przez nich jako znacznie gorsze niż sama wojna, która w dużej mierze oszczędziła region Emsland. Fakt, że założenie Maczkowa nie było czymś w rodzaju nieoczekiwanej klęski żywiołowej, ale konsekwencją niemieckiej inwazji na Polskę w 1939 r., został w tej perspektywie zignorowany.

2. Dla Polaków Maczków był miejscem fizycznej i psychicznej odbudowy po doświadczeniach niemieckiego terroru. Stał się intelektualnym i duchowym centrum dla osób związanych z rządem polskim na uchodźstwie, które sprzeciwiały się komunistycznym władzom w Warszawie, choć już w pierwszych miesiącach po zakończeniu wojny było jasne, że znajdują się na przegranej pozycji. Miasto jest ważnym elementem w historii polskiego uchodźstwa, co najlepiej ilustruje biografia pisarza Tadeusza Nowakowskiego, który wywarł znaczący wpływ na życie intelektualne miasta jako nauczyciel w szkole, a po krótkim pobycie w Londynie kontynuował pracę dziennikarską w polskiej redakcji Radia Wolna Europa w Monachium – jednym z centrów polskiej emigracji w Niemczech Zachodnich w okresie zimnej wojny. Nowakowski, świetnie znający język niemiecki, był także aktywny w niemieckich stowarzyszeniach pisarzy, takich jak np. Grupa 47¹³. Był autorem pierwszego tekstu w tym języku, który opisywał Maczków inaczej niż dotychczasowe niemieckie artykuły nacechowane antypolskim tonem, starając się przybliżyć niemieckiemu czytelnikowi fenomen tego miejsca. Tekst ukazał się w bardzo ówczesnie poczytnym czasopiśmie w Niemczech Zachodnich – „Merian” („Merian-Hefte”)¹⁴. Również powieść Nowakowskiego *Obóz Wszystkich Świętych*, w której m.in. opisuje on swoje doświadczenia w obozie DP, jest ważnym dokumentem jego przeżyć. Rola powieści jako wczesnego świadectwa zbliżenia niemiecko-polskiego nie została dotychczas dostatecznie doceniona¹⁵.

Dla Niemców ewakuacja była nagłą i niespodziewaną katastrofą, dla Polaków zaś – okazją do stworzenia miejsca umożliwiającego odbudowę po latach cierpień. Przez dziesięciolecia perspektywy polska i niemiecka współistniały obok siebie, ponieważ brakowało przestrzeni na spotkanie i wzajemne porozumienie. Myślenie Niemców charakteryzowało się połączeniem ignorancji i antypolskich stereotypów, z kolei Polacy po latach nękania starannie wypleniali z Maczkowa wszystko co niemieckie i nie czuli potrzeby komunikowania się z ewakuowanymi. Nawet wspólna dla obu stron religia nie stała się podstawą porozumienia, gdyż w mieście niemieckie i polskie katolickie organizacje kościelne pozostawały wobec siebie w relacji nacechowanej wrogością¹⁶.

W kolejnych dekadach niemieckiemu wypieraniu pamięci o Maczkowie towarzyszyło jedynie marginalne zainteresowanie tym zagadnieniem w komunistycznej Polsce. Temat wprawdzie nie stanowił tabu i w niektórych publikacjach był poruszany¹⁷, ale nie bardziej niż było to konieczne. Miejsce utworzyli przecież Polacy, którzy współpracowali z zachodnimi mocarstwami, czyli ideologicznymi przeciwnikami władz w Warszawie.

¹³ E. Szadkowska, „Zła przeszłość nie jest murem nie do przebycia”. *Polska i Niemcy w publicystyce Tadeusza Nowakowskiego* [w:] „Kultura” paryska. *Twórcy, dzieło, recepcja*, red. I. Hofman, Lublin 2007, s. 183–194.

¹⁴ Por. T. Nowakowski, *Maczków – polnische Stadt an der Ems*, „Merian” 1971, s. 72–30.

¹⁵ *Idem, Obóz Wszystkich Świętych*, Paryż 1957 (wydanie niemieckie: Köln 1964). Autor niniejszego artykułu przygotowuje nowe polsko-niemieckie wydanie z komentarzami.

¹⁶ Dla polskich dipisów najwyższą władzą kościelną na terytorium Niemiec był biskup Józef Gawlina, bezpośrednio podporządkowany papieżowi. Kiedy Wilhelm Berning, biskup diecezji Osnabrück, na której obszarze znajdował się Haren/Maczków, zażądał od polskiego duchowieństwa Maczkowa podporządkowania się jego strukturom, odrzuciło ono tę prośbę, powołując się na bp. Gawlinę jako jedynego biskupa odpowiedzialnego za Polaków w Niemczech. Por. R. Ritter (współpraca Britta Albers), *Haren – Maczków 1945–1948...*, s. 118; S. Budyn, *Duszpasterstwo polskie w strefie brytyjskiej 1945–1949*, Lublin – Hanower 2024, s. 41–42.

¹⁷ Najważniejszą publikacją w PRL przygotowała Krystyna Kersten. Zob. *eadem, Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (Studium historyczne)*, Wrocław 1974.

Dawni mieszkańcy Maczkowa, którzy nie wrócili do kraju, byli rozproszeni po wszystkich kontynentach i nie tworzyli wspólnoty pamięci, która mogłaby stanowić przeciwwagę dla perspektywy zarówno komunistycznej, jak i niemieckiej.

W Polsce szczególną uwagę poświęcano żołnierzom Armii Krajowej, aczkolwiek pamięć o powstaniu warszawskim w komunistycznym kraju wcale nie była prosta. Wyzwolenie kobiet z AK z obozu w Oberlangen było jednak nad Wisłą ważnym elementem pamięci. W przeciwieństwie do mieszkańców Maczkowa wytworzyły one kulturę pamięci, a ich działalność była i jest przedmiotem badań naukowych. Z kolei to, jak istotną rolę odegrały one w zorganizowaniu Maczkowa, było prawie nieznaną zarówno w Niemczech, jak i w komunistycznej Polsce¹⁸.

Jedynie w Londynie, w siedzibie Rządu RP na Uchodźstwie, temat w jakimś stopniu cały czas był obecny. Nacisk położono tam jednak na kampanię 1. Dywizji Pancerniej, natomiast polska administracja cywilna w Emsland skupiała raczej niewielką uwagę. Również literatura wspomnieniowa poszczególnych pododdziałów dywizji powstanie Maczkowa poruszała dosyć pobieżnie¹⁹. Niestety, w aktualnych wydawnictwach na temat 1. Dywizji opis omawianego zagadnienia nie został pogłębiany²⁰.

Przez długi czas nic w Haren nie przypominało o tym rozdziale historii miasta. Kiedy w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku polsko-niemieckie porozumienie stało się faktem²¹, zagadnienia obecności Polaków w Emsland i istnienia Maczkowa na niemieckiej ziemi wciąż były mało znane. Dlatego też nie zostały one włączone do dyskursu o wspólnej trudnej przeszłości. Tylko nieliczne osoby, takie jak nauczyciel gimnazjalny z Oldenburga Enno Meyer²² czy kronikarz Haren Norbert Tandecki²³, „polski okres” dziejów miasta ukazywały w innym świetle, odrzucając stereotypy, jednak ich praca nie była szerzej znana. W rezultacie cały czas brakowało przestrzeni do prezentacji wszystkich perspektyw i odpowiedzi na wiele nurtujących pytań. Dopiero w 1995 r., kiedy po raz pierwszy od czasu likwidacji

¹⁸ Zob. publikację przygotowaną dla niemieckiego czytelnika: R. Ritter, *Von Warschau über Oberlangen nach Maczków – Die Frauen-Soldaten der polnischen Heimatarmee im Emsland*, „Emsländische Geschichte” 2025, t. 32, s. 375–404.

¹⁹ Zob. np. F. Skibiński, *Pierwsza Pancerna*, Warszawa 1979; M. Walentyłowicz, *Wojna bez patosu. Z notatnika i szkicownika korespondenta wojennego*, Warszawa 1969.

²⁰ Zob. J. Didden, M. Swarts, *Quest for Freedom. A History of the 1st Polish Armoured Division*, Breda 2025; J. Wiacek, *L’Odyssée du Phénix. Histoire de la 1re division blindée polonaise 1939–1945*, Louviers 2019.

²¹ 7 XII 1970 r. podpisano układ między PRL i RFN, a kanclerz Willy Brandt uklęknął pod pomnikiem Bohaterów Getta w Warszawie.

²² Meyer jest autorem tekstu o Maczkowie, w którym po raz pierwszy znaczenie polskiej obecności w Emsland i Haren zostało przez Niemca ukazane bezstronnie (E. Meyer, *Aus einem deutschen Schifferstädtchen wird „Maczków, Hauptstadt von Klein-Polen”* [w:] E. Meyer, *Dreizehn Tage deutscher Geschichte in Niedersachsen 1932–1955*, Oldenburg 1976, s. 74–86). Najprawdopodobniej z jego inicjatywy opublikowano niemieckie tłumaczenie opisu działalności okupacyjnej polskich żołnierzy przygotowane przez ich dowódcę gen. Klemensa Rudnickiego. Zob. K. Rudnicki, *Die erste Panzerdivision als Besatzung in Deutschland*, „Jahrbuch des Emsländischen Heimatbunds” 1976, t. 22, s. 52–61.

²³ Norbert Tandecki, urodzony w Prusach Zachodnich, miał pozytywny stosunek do Polaków i potrafił czytać w języku polskim. Zbierał materiały dotyczące Haren/Maczkowa, w tym polskie źródła, aczkolwiek nie zawsze czynił to zgodnie z zasadami nauki. Jego główne dzieło o Haren/Maczkowie pozostało nieopublikowane. Zob. Stadtarchiv Haren (Ems), H3.1. Nr. 1, 03, N.L. Tandecki, *Aus dem Schifferort Haren an der Ems wird Maczków – die Hauptstadt von „Klein Polen”. Eine Episode aus der Geschichte Harens*.

Maczkowa niektórzy jego dawni polscy mieszkańcy na zaproszenie DIZ Emslandlager Papenburg odwiedzili Haren²⁴, miejscowi poruszyli kwestię, która dotąd nie była wyjaśniona, a mianowicie dlaczego właśnie ta miejscowość została dotknięta ewakuacją²⁵. Niedługo później zagadnienie polskiej obecności w Emsland stało się szerzej znane wśród Niemców. W 1997 r. dwaj historycy Andreas Lembeck i Klaus Wessels opublikowali bowiem swoją pracę na temat polskich dipisów w Emsland, która obejmowała również Haren²⁶.

Utworzenie Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków (Dokumentations- und Begegnungszentrum Haren/Maczków)

Miasto Haren już w 1991 r. zawarło umowę o partnerstwie z polską gminą Międzyrzecz, a zaproszenie wystosowane w 1995 r. stanowiło jeden z pierwszych kroków w kierunku zaakceptowania fenomenu Maczkowa jako części historii Haren przez jego współczesnych mieszkańców. Inicjatywa ta wyszła przede wszystkim od władz miasta, a w szczególności od burmistrza Markusa Honnigforta. W 2005 r. Haren wzięło udział w Roku Polsko-Niemieckim (z okazji 60. rocznicy zakończenia II wojny światowej i 15. rocznicy podpisania polsko-niemieckiego traktatu o dobrym sąsiedztwie), przekazując eksponaty związane z Maczkowem na wystawę w Berlinie.

W 2015 r. na antenie NDR (Norddeutscher Rundfunk) wyemitowano reportaż Joopa Wöstena *Nasza historia – kiedy Polacy przybyli na północ*. Po siedemdziesięciu latach od zakończenia wojny temat ten został po raz pierwszy zaprezentowany szerokiej publiczności. Program spotkał się przeważnie z pozytywną reakcją w Haren. Stworzyło to klimat, w którym możliwe stało się gromadzenie dokumentacji i spisywanie wspomnień związanych z powojennymi dziejami miasta. Lokalne stowarzyszenia historyczne w Haren (Heimatverein Haren) były szczególnie aktywne w tej materii²⁷. Burmistrz miejscowości Markus Honnigfort, sam pochodzący z ewakuowanej stamtąd rodziny, położył fundamenty pod przyszłe badania naukowe tego zjawiska, odwiedzając Warszawę (Muzeum Powstania Warszawskiego) i Londyn (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego) oraz podsumował dotychczasowy stan badań nad Maczkowem²⁸. Niedługo później Rada Miasta Haren podjęła decyzję o przekształceniu tzw. Inselmühle (dosłownie: Młyn na wyspie) w Centrum Dokumentacji i Spotkań. Opuszczony budy-

²⁴ Dokumentations- und Informationszentrum (DIZ), czyli Centrum Dokumentacji i Informacji, od powstania w 1977 r. prowadziło badania nad historią obozów w Emsland oraz pobytem dipisów w Maczkowie. Zob. A.K. Düben, *Die Emslandlager in den Erinnerungskulturen 1945–2011. Akteure, Deutungen und Formen*, Göttingen 2022, s. 229.

²⁵ Relacje ze spotkania zob.: A. Menhard, *Eine deutsche Stadt, die das polnische Maczków war*, „DIZ-Nachrichten” 1996, nr 18, s. 12–17; R. Bednorz, *Haren – Maczków. Z niemieckich obozów w nowe życie*, „Lambinowicki Rocznik Muzealny” 2000, t. 23, s. 83–94.

²⁶ A. Lembeck (współpraca Klaus Wessels), *Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945–1950*, Bremen 1997.

²⁷ Lokalni historycy Wilhelm Menke i Willy Fehren również przygotowali prace poświęcone „polskiemu okresowi” w Haren, które jednak nie zostały rozpropagowane i dlatego nie były szerzej znane poza miastem. Zob. W. Menke, *Haren an der Ems 1945/48. Das Kriegsende, die Evakuierung und die Polen (Maczkow)-Zeit (Ortskundliche Beiträge und Berichte)*, Haren (Ems) 2016 oraz W. Fehren, *Haren – Band III*, Haren 2018. Oba tomy znajdują się w Archiwum Miejskim Haren (Ems).

²⁸ M. Honnigfort, M. Hofmann, *Haren/Maczków 1945–1948*, „Jahrbuch des Emsländischen Heimatbunds” 2018, t. 64, s. 1–22.

Budynek Inselmühle po otwarciu, 2023 r. Fot. Rüdiger Ritter. Zbiory autora

Widok na wystawę dotyczącą Haren/Maczka, 2023 r. Fot. Rüdiger Ritter. Zbiory autora

nek został zakupiony i gruntownie odrestaurowany. Urządzono w nim stałą wystawę poświęconą Haren/Maczkowowi, archiwum zarówno dla Centrum Dokumentacji, jak i dla nowo utworzonego Archiwum Miejskiego Haren (Stadtarchiv Haren [Ems]), a także sale naukowe i konferencyjne.

Prace nad wystawą zakończyły się w 2020 r., ale z powodu pandemii koronawirusa oficjalne otwarcie Centrum Dokumentacji nastąpiło dopiero trzy lata później. W tym samym roku opublikowano też katalog wystawy, w którym szerszemu odbiorcy zaprezentowano omawiane zagadnienie, opracowane na podstawie dokumentacji i badań naukowych²⁹.

W Polsce badania nad Maczkowem i jego polskimi mieszkańcami weszły w nową fazę w latach dziewięćdziesiątych XX w. Rozprawa habilitacyjna Jana Rydła „Polska okupacja» w Emsland 1945–1948”³⁰ zapoczątkowała badania nad tą tematyką i stała się najważniejszą pracą na ten temat. Historia polskiego uchodźstwa w XX w. przyciągnęła uwagę w Polsce również osób spoza środowisk akademickich, czego wyrazem są artykuły w czasopismach popularnonaukowych i na forach internetowych³¹.

Podczas tworzenia stałej wystawy o Haren/Maczkowie i organizowania archiwum pracownicy Inselmühle nie tylko otrzymali wsparcie w Haren, lecz także spotkali się z dużą otwartością w Polsce. Zaowocowało to umowami o współpracy zawartymi w 2024 r. pomiędzy Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków a Instytutem Pamięci Narodowej i Muzeum Powstania Warszawskiego.

„Inselmühle – Dom Historii Haren” (Inselmühle – Haus der Harener Geschichte): struktura i zadania

Podstawowym założeniem przy tworzeniu Inselmühle było ukazanie Maczkowa jako części historii miasta w jego europejskim kontekście, a nie przedstawienie „polskiego okresu” Haren jako szczególnego zjawiska oddzielonego od reszty dziejów tej miejscowości. Od samego początku nowa instytucja miała z jednej strony dokumentować i badać wydarzenia związane z losami miasta, a z drugiej wyniki swoich opracowań przybliżać zainteresowanym w publicystyce i podczas działalności edukacyjnej.

Inselmühle mieści dwie ściśle powiązane ze sobą instytucje: nowo założone Archiwum Miejskie Haren (Stadtarchiv Haren [Ems]) oraz Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków (Dokumentations- und Begegnungszentrum Haren/Maczków). Gromadzą one materiały archiwalne, prowadzą badania naukowe i publikują ich rezultaty w specjalnie utworzonej serii oraz realizują zadania na niwie public relations. Zebraną dokumentację i wyniki badań udostępniają klasom szkolnym, studentom, badaczom oraz wszystkim pragnącym poznać dzieje Haren. Organizują zarówno wykłady naukowe, jak i pikniki archiwalne dla szerszej publiczności oraz angażują się w wymianę akademicką.

Archiwum Miejskie Haren (Ems) jest instytucją odpowiedzialną za gromadzenie i przechowywanie oficjalnych akt, prywatnych dokumentów, fotografii, materiałów

²⁹ R. Ritter (współpraca Britta Albers), *Haren – Maczków 1945–1948...*

³⁰ Zob. J. Rydel, „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948...

³¹ Zob. np. Ł. Zalesiński, *Maczków – polskie miasto w Niemczech, którego nie ma*, <https://podroze.onet.pl/ciekawe/maczkow-czyli-historia-okupacji-niemieckiego-miasta-haren-przez-polakow/5433816>, dostęp 28 XII 2025 r.

audio i wideo oraz innych źródeł dotyczących historii miasta – od jego początków aż po czasy współczesne. Jego działalność opiera się na ustawie o archiwach Dolnej Saksonii (Niedersächsisches Archivgesetz) z 25 maja 1993 r. Zdecydowana większość archiwaliów pochodzi z XIX, a zwłaszcza z XX w., choć znalazła się w nim również niewielka liczba starszych dokumentów. Zbiory są katalogowane w systemie archiwalnym Arcinsys, co umożliwia ich przeszukiwanie online³². Kierownikiem archiwum jest dr Vanessa Görtz-Meiners.

Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków jest poświęcone przede wszystkim latom 1945–1948, czyli „polskiemu okresowi” Haren. Głównym zadaniem tej placówki jest gromadzenie i naukowe katalogowanie materiałów dotyczących Haren/Maczkowa. Centrum Dokumentacji – w przeciwieństwie do Archiwum Miejskiego – nie posiada prawie żadnych oryginałów, lecz skany lub fotografie dokumentów z innych archiwów, muzeów i instytucji, które zostały mu udostępnione na podstawie umów o współpracy. Dzięki temu osoby odwiedzające Centrum Dokumentacji mogą prowadzić badania nad Maczkowem bez konieczności podróży do wielu archiwów w różnych częściach świata. Obecnie w Centrum Dokumentacji znajdują się materiały archiwalne z ponad pięćdziesięciu archiwów i instytucji z ośmiu krajów. Liczne powiązania Maczkowa z innymi obozami dla dipisów w Emsland oraz aktywna rola polskich jednostek wojskowych w tym regionie wpłynęły na to, że Centrum Dokumentacji posiada nie tylko źródła dotyczące Maczkowa, lecz także innych obozów dla dipisów oraz polskiej obecności w Emsland jako całości.

To połączenie Archiwum Miejskiego i Centrum Dokumentacji uwzględnia szczególnie charakter Maczkowa. Był on z jednej strony częścią historii Haren, a z drugiej – miał polsko-niemieckie, jeśli nie globalne znaczenie. Aby w pełni zrozumieć fenomen Maczkowa, należy zatem spojrzeć na niego zarówno z perspektywy lokalnej, jak i ponadregionalnej. Zbiory Archiwum Miejskiego i Centrum Dokumentacji wzajemnie się uzupełniają. Na przykład w Archiwum Miejskim przechowywane są akta osobowe ówczesnego niemieckiego burmistrza Hermanna Wichersa, podczas gdy materiały polskiej administracji miejskiej, z którą niemiecki burmistrz korespondował, znajdują się w formie skanów w Centrum Dokumentacji. Ważne aspekty organizacji, życia codziennego i administracji Maczkowa można zatem zrozumieć tylko poprzez lekturę dokumentacji z obu instytucji.

Krótki opis zbiorów Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków

Historia Maczkowa pokazuje, które archiwa i zbiory archiwalne są szczególnie ważne dla Centrum Dokumentacji. Z większością wymienionych poniżej archiwów, muzeów i instytucji zawarto umowy o współpracy, dzięki czemu odpowiednie dokumenty mogą być udostępniane na życzenie w Centrum Dokumentacji³³.

³² Zob. <https://www.arcinsys.niedersachsen.de/arcinsys/detailAction.action?detailid=a200>, dostęp 1 II 2025 r.

³³ W tym miejscu należy podkreślić, że Centrum Dokumentacji traktuje kwestię praw autorskich bardzo poważnie. W literaturze dotyczącej Haren/Maczkowa nadal spotyka się dokumenty i fotografie z błędnie przypisanym miejscem ich przechowywania, a nawet całkowicie pozbawione wskazania właściwych instytucji. Jednym z zadań Centrum Dokumentacji jest porządkowanie dostępnych materiałów, dlatego w przypadku podejrzenia niewłaściwego przypisania źródeł lub naruszenia praw autorskich Centrum prosi o kontakt.

Akta i dokumenty administracyjne

Obóz dla dipisów w Maczkowie został założony i chroniony przez 1. Dywizję Pancerną gen. Maczka. Wojsko nadzorowało także utworzenie polskiego samorządu cywilnego. Dokumenty 1. Dywizji, jak również polskiej Rady Miejskiej Maczkowa, znajdują się w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Jednakże w formie skanów można je też oglądać w Centrum Dokumentacji³⁴.

Polskie dowództwo działało w porozumieniu z brytyjską administracją wojskową, która po kapitulacji Niemiec sprawowała w tej części kraju najwyższą władzę wojskową, polityczną i cywilną. W połowie 1947 r. 1. Dywizja została zdemobilizowana, a jej żołnierzy wcielono do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia – specjalnie utworzonej jednostki w ramach armii brytyjskiej, która miała włączyć żołnierzy w nurt z życia społecznego i zawodowego w cywilu. Korespondencja między polskimi wojskowymi a oficerami brytyjskimi w kwestiach administracyjnych w Maczkowie czy ogólnie w Emsland, a także dotycząca dywizji, jest przechowywana w brytyjskich The National Archives w Kew. Z kopiami dużej jej części można się zapoznać w Centrum Dokumentacji.

W opiekę nad Polakami i administrowanie Maczkowem była również zaangażowana Administracja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). Podobnie jak w przypadku każdego obozu dla dipisów, UNRRA wysłała do Maczkowa zespół, który wraz z polskimi instytucjami miejskimi i brytyjskimi oficerami łącznikowymi wykonywał zadania administracyjne, a także miał zorganizować repatriację mieszkańców Maczkowa do Polski. Warto dodać, że w tej kwestii istniały duże rozbieżności między UNRRA a władzami brytyjskimi i polskimi. Akta administracyjne zespołu UNRRA odpowiedzialnego za Maczków znajdują się w archiwach ONZ w Nowym Jorku, Genewie i Paryżu. Skany odpowiednich teczek również można znaleźć w Centrum Dokumentacji.

Życie codzienne w Maczkowie charakteryzowało się napiętymi stosunkami między urzędami powiązаныmi z władzami polskimi w Londynie a nowo powstałym rządem w Polsce, podporządkowanym Związkowi Sowieckiemu. Najważniejszym polem konfliktu było szkolnictwo, a dokładnie kwestia nadzoru nad nim, który próbowały wprowadzić obie strony. O ile początkowo przewagę dzięki wsparciu Brytyjczyków miała organizacja związana z rządem londyńskim, o tyle z upływem czasu układ sił coraz wyraźniej przechylał się na korzyść Warszawy. Przebieg tego sporu można prześledzić za pośrednictwem informacji zawartych w dokumentach IPMS i Archiwum Akt Nowych, a dostępnych też w formie skanów w Centrum Dokumentacji. Dwie organizacje – jedna zorientowana na Londyn, a druga na Warszawę – powstały także w ramach Polskiego Czerwonego Krzyża. Starania nowego państwa polskiego o przejęcie kontroli nad Maczkowem i innymi obozami dla dipisów znajdują odzwierciedlenie w dokumentach przechowywanych w AAN, a w formie skanów – w Centrum Dokumentacji. Rząd w Warszawie nie ograniczał się do jawnej agitacji, lecz wykorzystywał w tym celu również agentów i oficerów wywiadu do monitorowania nastrojów wśród dipisów. W IPN zachowały się w tym zakresie istotne materiały, których kopie także można oglądać w Haren.

³⁴ W Centrum Dokumentacji, we współpracy z IPMS, przygotowywana jest edycja i tłumaczenie protokołów posiedzeń Rady Miejskiej w Maczkowie.

Chociaż formalnie Niemcy i Polacy nie mogli utrzymywać kontaktów ani w Maczkowie, ani w innych obozach, praktyka codziennego życia sprawiała, że taka komunikacja okazywała się niezbędna. Mimo że dotychczasowi mieszkańcy zostali ewakuowani z Haren, niemiecki burmistrz nie opuścił swojego służbowego mieszkania i pełnił funkcję pośrednika między polską administracją miejską a władzami brytyjskimi oraz prowadził sprawy urzędowe lokalnej ludności niemieckiej, m.in. paszportowe, notarialne i podatkowe. Początkowo był on jedynie wykonawcą poleceń polskiej administracji, jednak w drugiej fazie istnienia Maczkowa jego rola znacznie wzrosła – stał się bowiem negocjatorem strony niemieckiej w sprawie zwrotu domów dawnym mieszkańcom Haren.

Mniej więcej od połowy 1947 r. rozpoczęto trójstronne rozmowy między polską administracją, miejscowymi władzami brytyjskimi i niemieckim burmistrzem na temat powrotu obiektów użyteczności publicznej, ważnych przedsiębiorstw oraz domów prywatnych do wcześniejszych właścicieli. Dokumenty administracyjne burmistrza Haren czy rejestry ludności znajdują się w Archiwum Miejskim Haren. Ważną częścią tej placówki są też akta dotyczące odszkodowań, o które ubiegali się mieszkańcy miasta po wyjeździe Polaków. Inne niemieckie materiały administracyjne znajdują się w Archiwum Powiatowym Emsland (Kreisarchiv Emsland) w Meppen. Ich skany są dostępne w Centrum Dokumentacji.

Najważniejsze źródła odnoszące się do organizacji życia kościelnego w Maczkowie przechowywane są w Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Hanowerze. Z kolei księgi urodzeń, chrztów, małżeństw i zgonów, które prowadzone były w Maczkowie – jak i w każdym polskim obozie dla przesiedleńców – można odnaleźć w Archiwum Parafialnym (Pfarrarchiv) w Haren. Inne akta, np. raporty z wizytacji biskupa związanych z ewakuowanymi mieszkańcami Haren oraz informacje o ustanowieniu dla nich tzw. kościołów ratunkowych (Notkirchen)³⁵, zgromadzono w Archiwum Diecezjalnym (Diözesanarchiv) w Osnabrück. Można je również przeglądać w formie skanów w Centrum Dokumentacji.

Po zakończeniu funkcjonowania Maczkowa około jedna trzecia jego mieszkańców powróciła do Polski, jedna trzecia wyjechała do Wielkiej Brytanii, a pozostali emigrowali dalej – przede wszystkim do USA, ale również do Kanady, Ameryki Południowej, Australii i innych miejsc. Dlatego też wzmianki na ich temat można znaleźć w różnych krajach. Wielu czołgistów miało jeszcze znajomości i kontakty w Belgii i Holandii nawiązane podczas wojny, dzięki którym mogli osiedlić się w tych państwach³⁶. Belgijskie Centrum Badań nad Wojną i Społeczeństwem (Centre d'Etude Guerre et Société [CeGeSoma]) we współpracy z Domem Spotkań z Historią w Warszawie zebrał relacje byłych żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej. Rzuciły one nowe światło zarówno na ich pobyt w Maczkowie, jak i na życie przed nim oraz po jego likwidacji³⁷. Wywiady te można obejrzeć online, a te dotyczące Haren/Maczkowa są także dostępne w formie plików audio w Centrum Dokumentacji.

³⁵ Ponieważ główny kościół w Haren, pw. św. Marcina, nie był dostępny dla Niemców, w okolicznych stodołach i oborach zorganizowano tymczasowe tzw. kościoły ratunkowe (Notkirchen).

³⁶ Por. I. Guść, *Maczkowcy w krainie tulipanów. O polskich weteranach w Holandii i o konflikcie pamięci* [w:] *Minione, teraźniejsze. Niderlandystyczne refleksje kulturowo-historyczne*, red. B. Czarnecka, Wrocław 2015, s. 39–56.

³⁷ Por. J. Pałka, M. Venken, K.M. Zalewski, *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk – Zakrzewo 2013.

Niemieccy rolnicy, przedsiębiorcy i rzemieślnicy byli zobowiązani do zaopatrywania Maczkowa. Dokumenty związane z realizacją tego zadania dają dobry obraz panujących wówczas stosunków gospodarczych. Znajdują się one w oddziałach Archiwum Krajowego Dolnej Saksonii w Osnabrück i Oldenburgu (Niedersächsisches Landesarchiv, Abteilungen in Osnabrück und Oldenburg), a skany niektórych z nich można przeglądać w Centrum Dokumentacji.

Dipisi nie cieszyli się dobrą opinią wśród ludności niemieckiej. Przypisywano im odpowiedzialność za kradzieże żywności, włamania i inne przestępstwa. Z akt policyjnych i sądowych wynika jednak, że w latach powojennych ww. przywłaszczenia były powszechne zarówno wśród Niemców, jak i dipisów. Ściganie tych czynów było szczególnie trudne, ponieważ kompetencje niemieckiej, brytyjskiej i polskiej policji w tym zakresie nie były jasno określone, a kwestia jurysdykcji sądowej pozostawała niejednoznaczna. W badaniach nad polskim sądownictwem w Maczkowie pomocne są dokumenty Sądu Obywatelskiego w Maczkowie przechowywane w IPMS, materiały sądów brytyjskiej administracji wojskowej znajdujące się w Kew, a także sądów niemieckich – w oddziałach Archiwum Krajowego Dolnej Saksonii w Hanowerze, Osnabrück i Oldenburgu. Elektroniczne kopie części tych zbiorów dostępne są w Centrum Dokumentacji.

Kroniki i gazety

Ważne informacje na temat życia codziennego Niemców ewakuowanych z Haren oraz ich spojrzenie na polskich mieszkańców Maczkowa można znaleźć w kronikach szkół z tej miejscowości – w tym okresie sporządzano je m.in. w całym Emsland. Początkowo zawierały one tylko opisy wydarzeń szkolnych, ale wkrótce zaczęto zamieszczać w nich relacje dotyczące także innych spraw lokalnych. Współcześnie omawiane źródła zostały przepisane i zdigitalizowane w ramach projektu Emsländischer Heimatbund³⁸. Kopie kronik szkolnych z Haren są dostępne w miejscowym archiwum. Wzmianki o codziennych bolączkach czy radościach mieszkańców Maczkowa zawierały również wydawane wówczas gazety dipisów. O mieście wspomniano także w innej prasie, np. w tej drukowanej przez 1. Dywizję Pancerną. W Maczkowie od 1946 do 1948 r. ukazywał się m.in. „Biuletyn Informacyjny”, który informował o ważnych wydarzeniach z życia obozowego oraz o ogólnej sytuacji politycznej na świecie. Oryginały znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie, a kopie można zobaczyć w Centrum Dokumentacji³⁹. Różne inne gazety dipisów w Niemczech są też dostępne online za pośrednictwem wielu witryn internetowych – także z nimi można się zapoznać w siedzibie Centrum Dokumentacji.

W niemieckiej prasie Maczków z kolei nie gościł zbyt często, a informacje na jego temat były dość skąpe. Można je odnaleźć w Archiwum Miejskim Haren, gdzie zebrano wycinki prasowe z lokalnych gazet na ten temat.

Fotografie i materiały filmowe

Wrzaz z nacierającymi od zachodu jednostkami wojskowymi pojawili się również fotografowie, którzy dokumentowali szlak bojowy swoich jednostek. Z imienia i nazwi-

³⁸ Na temat projektu digitalizacji zob. *Das Projekt „Schulchroniken” der Studiengesellschaft für Emsländische Regionalgeschichte*, <https://www.emslandgeschichte.de/index.php/geschichte-aktiv/projekt-schulchroniken/71-projekt-schulchroniken>, dostęp 1 II 2025 r.

³⁹ W Centrum Dokumentacji przygotowywane jest tłumaczenie i edycja z komentarzami.

ska znany jest Marian Walentynowicz, który był zatrudniony w 1. Dywizji Pancерnej, oraz Aleksander M. Stirton z jednostki kanadyjskiej. Z ich dużym zainteresowaniem spotkało się przede wszystkim wyzwolenie obozu w Oberlangen. Prace polskich fotografów wojskowych przechowywane są w archiwach londyńskich (IPMS i Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny), a fotografie Stirtona w Bibliotece i Archiwach Kanady (Library and Archives Canada, LAC) w Ottawie (wśród jego obrazów są też inne ukazujące ważne wydarzenia ostatnich dni wojny w rejonie Haren, np. budowę mostów pontonowych nad kanałem Haren-Rütenbrock i nad rzeką Ems). W Archiwum Powiatowym Emsland w Meppen (Kreisarchiv Emsland, Meppen) znajdują się kopie niektórych zdjęć kanadyjskiego fotografa. W większości przypadków miniatury tych fotografii można przeglądać w Centrum Dokumentacji.

Zarówno dowództwo 1. Dywizji Pancерnej, jak i administracja miejska Maczkowa były żywo zainteresowane poinformowaniem świata o sukcesie, jakim okazało się jego powstanie. Na fotografiach starano się utrwaląć wszystkie ważne wydarzenia, takie jak np. przyjazd do miasta Naczelnego Wodza Polskich Sił Zbrojnych gen. Tadeusza Bora-Komorowskiego oraz jego wizyta w 10. pułku strzelców konnych, stacjonującym w majątku Kellerberg w pobliżu Haren. Dokumentowano również wydarzenia kościelne i o charakterze formacyjnym, m.in. uroczystości komunijne czy parady harcerek. W 1946 r. zorganizowano wystawę, na której zaprezentowano instytucje Maczkowa, sklepy i warsztaty. Fotografie z tej ekspozycji są dziś dostępne w Centrum Dokumentacji. Dodatkowo Zarząd Miasta Maczków nakręcił krótkie filmy, które miały pokazywać normalność życia w mieście. Podobne materiały propagandowe wytworzyła także UNRRA, pragnąca ukazać Maczków jako wzorcowy obóz dla dipisów.

Oficjalne źródła ikonograficzne są uzupełniane przez prywatne fotografie żołnierzy 1. Dywizji Pancерnej oraz mieszkańców miasta, którym udało się zdobyć aparat fotograficzny. Wśród nich znajdują się m.in. zdjęcia osób pełniących ważne funkcje w Maczkowie, tak jak np. Mieczysław Bryl – nauczyciel w tamtejszym gimnazjum. Do Centrum Dokumentacji trafiły prywatne zdjęcia pochodzące m.in. z Domu Gröschlerów (Gröschler-Haus) w Jever, Muzeum Generała Maczka w Bredzie (Maczek Memorial Breda) oraz Muzeum Powstania Warszawskiego w Warszawie. Szczególne miejsce zajmuje album Aleksandry Diermajer-Sękowskiej, udostępniony w formie skanu przez Muzeum Powstania Warszawskiego.

Z drugiej strony starano się również dokumentować trudną sytuację życiową ewakuowanych Niemców. Na uwagę zasługują tutaj zbiory fotograficzne zgromadzone w Archiwum Miejskim Haren – wśród nich kolekcja zdjęć z gospodarstwa Griesen, które służyło jako jedno z miejsc zakwaterowania dla mieszkańców miasta, ale przede wszystkim zdjęcia ze studia fotograficznego Hermanna Mecklenborga w Haren, które istniało już w XIX w. Najczęściej uwiecznianym wydarzeniem w „polskim okresie” była powódź z 1946 r., której skalę możemy poznać dzięki obrazom z kolekcji Matthiasa Gravelaara przechowywanej w miejskim archiwum.

Od lat dziewięćdziesiątych XX w., już po „ponownym odkryciu” Maczkowa, powstało w Niemczech kilka filmów dokumentalnych⁴⁰, które łączyły materiał archiwalny z własnymi badaniami reżyserów. W czasie realizacji tych projektów wykorzystano również polską

⁴⁰ Zob. m.in.: *Als Haren Maczków hieß. Polen im Emsland*, reż. J. Hobrecht, 1996; *Als die Polen in den Norden kamen – Aus Haren wird Maczkow*, reż. J. Wösten, 2015.

dokumentację źródłową. Ponadto na niemieckich i polskich forach internetowych niekiedy pojawiają się fotografie ze scenami z Maczkowa, aczkolwiek ich autorstwo jest niejasne.

Dokumentacja prywatna

Ważną częścią pracy archiwalnej nad historią Maczkowa jest kontakt z uczestnikami tych wydarzeń (i ich rodzinami) oraz analiza dokumentów odnoszących się do poszczególnych osób z nimi związanych. Tego typu materiały znajdują się w Arolsen Archives w Bad Arolsen, instytucji wyrosłej z Międzynarodowej Służby Poszukiwań Czerwonego Krzyża. Zbiory te można przeszukiwać online, a część wybranych dokumentów jest dostępna w formie skanów także w Centrum Dokumentacji. Ponieważ obóz dla dipisów w Maczkowie był prowadzony samodzielnie przez władze miejskie i nadzorowany przez polską jednostkę wojskową, akta osobowe nowych mieszkańców Maczkowa – choć z dużym prawdopodobieństwem istniały – nie trafiły do tych zbiorów. Zachowały się jednak dokumenty dotyczące wielu dipisów, którzy po wojnie przybyli do Maczkowa, a następnie z niego wyemigrowali, najczęściej do innych państw zachodnich.

Wielu dawnych mieszkańców Maczkowa zrobiło później kariery na niwie artystycznej i intelektualnej, m.in. malarz, scenograf i reżyser Józef Szajna, pisarz Tadeusz Nowakowski czy architekt Norbert Gawroński. Ich spuścizna i pisma zawierają cenne informacje o Maczkowie. Na wystawie w Centrum Dokumentacji zamieszczono m.in. rękopis powieści *Obóz Wszystkich Świętych* Tadeusza Nowakowskiego, udostępniony jako stały depozyt przez Centrum Dokumentacji Porta Polonica. Osiemdziesiąt lat po powstaniu Maczkowa żyjących świadków wydarzeń jest już niewiele – tym bardziej istotne stają się relacje i dokumenty zgromadzone przez ich potomków. Centrum Dokumentacji stara się nawiązywać kontakty z rodzinami dawnych mieszkańców Maczkowa, co pozwala na pozyskanie i zachowanie istotnych materiałów biograficznych – tak jak w przypadku np. Adama Bryla, który udostępnił fotografie, dokumenty i wspomnienia swojego ojca, Mieczysława, nauczyciela gimnazjum w omawianym mieście. Również poszukiwania świadków (bądź ich najbliższych) powojennych wydarzeń prowadzone przez Archiwum Miejskie Haren często kończą się sukcesem. Dzięki tym zabiegom udało się pozyskać dokumenty dotyczące sklepów i obiektów, które zostały ewakuowane w czasach Maczkowa. Źródła te dają wgląd np. w kontakty dipisów z Niemcami, ale także w życie codzienne obu stron. Ponadto sami mieszkańcy Haren przynoszą do Archiwum Miejskiego i Centrum Dokumentacji fotografie, dokumenty czy inne znaleziska związane z Maczkowem. Te prywatne materiały często obrazują bezpośrednie kontakty Polaków i Niemców, które nie pojawiają się w oficjalnych raportach na temat Maczkowa, i dlatego bardzo wzbogacają naszą wiedzę o powojennych losach miasta i jego mieszkańców.

Uwzględnienie historii we wzajemnym dialogu jako element składowy wspólnej Europy

Inselmühle wspólnie z Archiwum Miejskim i Centrum Dokumentacji realizuje zasadę „multiarchiwalności”⁴¹, zgodnie z którą w przypadku zjawisk o znaczeniu dwustronnym

⁴¹ Koncepcja ta pochodzi z historii dyplomacji i odnosi się do konieczności uwzględniania w badaniach transkulturowych materiałów archiwalnych obu stron. Por. U. Lehmkuhl, *Demokratiegeschichte als internationale Kulturgeschichte. Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Histo-*

należy zawsze uwzględniać zarówno materiały archiwalne, jak i perspektywy wszystkich zaangażowanych stron. Historia nie jest wykorzystywana jako argument, a tym bardziej jako „broń” służąca umacnianiu własnej pozycji czy zwalczaniu „przeciwnika”. Przeciwnie – zajmowanie się przeszłością ma służyć konsolidacji dobrosąsiedzkich stosunków w Europie. Dokumenty zgromadzone w Inselmühle pozwalają wszystkim zainteresowanym poznać i przyswoić sobie dotąd obce i trudne do uchwycenia zjawiska. Nierzadko dzieje się to na bardzo osobistym poziomie – w Inselmühle docenia się każde źródło i każde wspomnienie. Wiele rodzinnych przekazów dotyczących „polskiego okresu” w Haren znacznie łatwiej zrozumieć, jeśli można je powiązać z wydarzeniami w Maczkowie. W ten sposób rodzinne historie mogą stać się częścią historii wspólnej.

Zajmowanie się historią przestaje być wyłącznym zajęciem zawodowych badaczy i zyskuje wymiar społeczny – jako czynnik współtworzący tożsamość. Perspektywy wszystkich zaangażowanych stron otwierają przestrzeń do dialogu. W Inselmühle każdy uczestnik może przedstawić własną wersję wydarzeń, co umożliwia wzajemne zrozumienie i uczenie się od siebie nawzajem. Dopiero konfrontacja różnych spojrzeń ukazuje pełen obraz tego często trudnego współistnienia oraz napięć między wszystkimi stronami obecnymi w Haren/Maczkowie – nie tylko Niemcami i Polakami, lecz także Brytyjczykami, Kanadyjczykami, Holendrami i innymi. Tym samym Inselmühle przyczynia się do przewyciężania ograniczeń historii postrzeganej wyłącznie z narodowej perspektywy i otwiera drogę do integrującego, europejskiego ujęcia.

W tym miejscu zaczyna się kolejny istotny wątek badawczy: Maczków i inne obozy dla dipisów funkcjonujące na niemieckiej ziemi pokazują, że okres powojenny w Niemczech był nie tylko historią ich obywateli, lecz także ważnym etapem w przebudowie życia intelektualnego Europy Środkowo-Wschodniej. Ten aspekt narodowej konsolidacji innych społeczności w obozach dla dipisów wciąż pozostaje mało znany szerokiej opinii publicznej w Niemczech. Pomimo że w polskim dyskursie publicznym historia emigracji odgrywa znaczącą rolę, to jednak perspektywa bilateralna, którą ukazuje Maczków, daje możliwość postrzegania polskiego wychodźstwa nie tylko jako zjawiska ściśle związanego z krajem nad Wisłą, lecz jako elementu dziejów europejskich. W istocie bowiem wielka historia niczym w soczewce skupia się w trzech latach istnienia Haren/Maczkowa.

rischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus, „Geschichte und Gesellschaft” 2001, z. 27/3, s. 394–423.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Miasta Haren (Stadtarchiv Haren [Ems])

Tandecki N.L., Aus dem Schifferort Haren an der Ems wird Maczków – die Hauptstadt von „Klein Polen“. Eine Episode aus der Geschichte Harens: H3.1. Nr. 1, 03.

Opracowania

Bednorz R., *Haren – Maczków. Z niemieckich obozów w nowe życie*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2000, t. 23.

Budyn S., *Duszpasterstwo polskie w strefie brytyjskiej 1945–1949*, Lublin – Hanower 2024.

Didden J., Swarts M., *Quest for Freedom. A History of the 1st Polish Armoured Division*, Breda 2025.

Düben A.K., *Die Emslandlager in den Erinnerungskulturen 1945–2011. Akteure, Deutungen und Formen*, Göttingen 2022.

Dziewczęta ze Stalagu VI C Oberlangen, oprac. F. Bańkowska, K. Kabzińska, Warszawa 1998.

Fehren W., *Haren – Band III*, Haren 2018.

Guś I., *Maczkowcy w krainie tulipanów. O polskich weteranach w Holandii i o konflikcie pamięci* [w:] *Minione, teraźniejsze. Niderlandystyczne refleksje kulturowo-historyczne*, red. B. Czarnańska, Wrocław 2015.

Hölle im Moor. Die Emslandlager 1933–1945, red. B. Faulenbach, A. Kaltfofen, Göttingen 2017.

Holian A., *Between National Socialism and Soviet Communism. Displaced Persons in Postwar Germany*, Ann Arbor 2021.

Honnigfort M., Hofmann M., *Haren/Maczków 1945–1948*, „Jahrbuch des Emsländischen Heimatbunds” 2018, t. 64.

Kersten K., *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (Studium historyczne)*, Wrocław 1974.

Lehmkuhl U., *Demokratiegeschichte als internationale Kulturgeschichte. Theoretische Ansätze und empirische Forschung zwischen Historischer Kulturwissenschaft und Soziologischem Institutionalismus*, „Geschichte und Gesellschaft” 2001, z. 27/3.

Lembeck A. (współpraca Klaus Wessels), *Befreit, aber nicht in Freiheit. Displaced Persons im Emsland 1945–1950*, Bremen 1997.

Menke W., *Haren an der Ems 1945/48. Das Kriegsende, die Evakuierung und die Polen (Maczkow)-Zeit (Ortskundliche Beiträge und Berichte)*, Haren (Ems) 2016.

Menhard A., *Eine deutsche Stadt, die das polnische Maczków war*, „DIZ-Nachrichten” 1996, nr 18.

Meyer E., *Aus einem deutschen Schifferstädtchen wird „Maczków, Hauptstadt von Klein-Polen”* [w:] E. Meyer, *Dreizehn Tage deutscher Geschichte in Niedersachsen 1932–1955*, Oldenburg 1976.

Nowak K., *Kingdom of Barracks. Polish Displaced Persons in Allied-Occupied Germany and Austria*, London – Chicago 2023.

Nowakowski T., *Maczków – polnische Stadt an der Ems*, „Merian” 1971.

Nowakowski T., *Obóz Wszystkich Świętych*, Paryż 1957.

Pałka J., Venken M., Zalewski K.M., *Żołnierze generała Maczka. Doświadczenie i pamięć wojny*, Gdańsk – Zakrzewo 2013.

- Ritter R. (współpraca Britta Albers), *Haren – Maczków 1945–1948. Zwei Perspektiven auf die emsländische Gemeinde Haren in der Nachkriegszeit / Dwa spojrzenia na miejscowość Haren w rejonie Emsland po II wojnie światowej*, Haren (Ems) 2023.
- Ritter R., *Von Warschau über Oberlangen nach Maczków – Die Frauen-Soldaten der polnischen Heimatarmee im Emsland*, „Emsländische Geschichte” 2005, t. 32.
- Rudnicki K., *Die erste Panzerdivision als Besatzung in Deutschland*, „Jahrbuch des Emsländischen Heimatbunds” 1976, t. 22.
- Rydel J., „Polska okupacja” w północno-zachodnich Niemczech 1945–1948. *Nieznany rozdział stosunków polsko-niemieckich*, Kraków 2000.
- Skibiński F., *Pierwsza Pancerna*, Warszawa 1979.
- Sprawozdanie z sesji popularnonaukowej „Kobiety w niewoli Wehrmachtu” 18–19 X 1984 w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach–Opolu*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1985, t. 8 (numer specjalny).
- Szadkowska E., „Zła przeszłość nie jest murem nie do przebycia”. *Polska i Niemcy w publicystyce Tadeusza Nowakowskiego [w:] „Kultura” paryska. Twórcy, dzieło, recepcja*, red. I. Hofman, Lublin 2007.
- Walentyłowicz M., *Wojna bez patosu. Z notatnika i szkicownika korespondenta wojennego*, Warszawa 1969.
- Wiacek J., *L’Odyssée du Phénix. Histoire de la Ire division blindée polonaise 1939–1945*, Louviers 2019.
- Wróbel J., *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009.
- Wyman M., *DPs: Europe’s Displaced Persons, 1945–1951*, Ithaca 1998.

Filmy

- Als Haren Maczków hieß. Polen im Emsland*, reż. J. Hobrecht, 1996.
- Als die Polen in den Norden kamen – Aus Haren wird Maczkow*, reż. J. Wösten, 2015.

Netografia

- Das Projekt „Schulchroniken” der Studiengesellschaft für Emsländische Regionalgeschichte*, <https://www.emslandgeschichte.de/index.php/geschichte-aktiv/projekt-schulchroniken/71-projekt-schulchroniken>, dostęp 1 II 2025 r.
- Zalesiński Ł., *Maczków – polskie miasto w Niemczech, którego nie ma*, <https://podroze.onet.pl/ciekawe/maczkow-czyli-historia-okupacji-niemieckiego-miasta-haren-przez-polakow/5433816>, dostęp 28 XII 2025 r.

Rüdiger Ritter (ur. 1966 r.), historyk, muzykolog, dr hab. Dyrektor Centrum Dokumentacji i Spotkań Haren/Maczków. Studiował w Moguncji, Dijon, Kolonii i Wołgogradzie. Interesuje się m.in. twórczością Stanisława Moniuszki, polską i litewską muzyką narodową oraz recepcją jazzu w krajach dawnego bloku wschodniego. W 2002 r. obronił pracę doktorską *Musik für die Nation. Der polnische Komponist Stanislaw Moniuszko (1819–1872) und die polnische Nationalbewegung* [Muzyka dla narodu. Polski kompozytor Stanisław Moniuszko (1819–1872) a polski ruch narodowy], opublikowaną w 2005 r. we Frankfurcie nad Menem.

Uczestnik wielu projektów badawczych, m.in. „Tożsamość zbiorowa a historia w dyskursach postsocjalistycznych: Białoruś, Litwa, Polska, Ukraina” (Uniwersytet Bremeński), „Opozycja przez transfer w kulturze – jazz w byłym Bloku Wschodnim” (Wolny Uniwersytet Berliński), „Dyskursy na temat Europy w polskim drugim obiegu” (Forschungsstelle Osteuropa an der Universität Bremen), „Solidarność z przeszkodami. Trudne porozumienia między emigrantami solidarnościowymi a ich partnerami w Niemczech Zachodnich w latach osiemdziesiątych” (Uniwersytet Techniczny w Chemnitz).

Autor lub współautor książek i artykułów, m.in.: *Czy istnieje wzór dla libretta opery narodowej? Kilka rozważań na przykładzie opery polskiej* [w:] *Operowy kontrapunkt. Libretto w Europie Środkowej i Wschodniej*, red. K. Lisiecka, B. Judkowiak, Poznań 2014; *Willis Conover a Polska* [w:] *Jazz w kulturze polskiej*, t. 2, red. R. Ciesielski, Zielona Góra 2016; *Der Tröster der Nation. Stanisław Moniuszko (1819–1872) und seine Musik*, Wiesbaden 2019; *Musik und ihre gesellschaftliche Bedeutung in den staats- und postsozialistischen Ländern Mittel- und Osteuropas seit 1945*, Wiesbaden 2023 (red.); *Solidarność z trudnościami. Biuro Informacyjno-Koordynacyjne NSZZ „Solidarność” w Bremie i zaangażowanie Bremy na rzecz Polski na początku lat osiemdziesiątych*, Gdańsk 2023; *Haren – Maczków 1945–1948. Zwei Perspektiven auf die emsländische Gemeinde Haren in der Nachkriegszeit / Dwa spojrzenia na miejscowość Haren w rejonie Emsland po II wojnie światowej*, Haren (Ems) 2023 (wspólnie z Britta Albers).

Ostatnio opublikował m.in.: *Maczków. Eine deutsch-polnische Nachkriegsgeschichte (Graphic Novel)*, Berlin 2025 (wspólnie z Martą Schwierz i Gretą von Richthofen); *Von Warschau über Oberlangen nach Maczków – Die Frauen-Soldaten der polnischen Heimarmee im Emsland*, „Emsländische Geschichte” 2025, t. 32.